

Działalność pozarolnicza na wsi*

1. Uwagi wstępne

Przed około 100 laty Władysław Reymont w swoim dokumentalnym dziele pt. "Chłopi" zawarł i utrwalił obraz polskiej wsi z przełomu XIX i XX wieku. Była to wieś tradycyjna i monofunkcyjna. Można do niej też odnieść pogląd, że "w świadomości społecznej wieś identyfikowana była z rolnictwem, a miasto z pozarolniczymi działami gospodarki" [15].

Obecnie wieś ta znajduje się w trakcie przekształcania się w wieś współczesną, a jej monofunkcyjny charakter coraz bardziej ustępuje miejsca rozwojowi wielofunkcyjnemu.

W tym długofalowym procesie "w istocie chodzi również o zmianę charakteru wsi i osiedli wiejskich, tj. o przejmowanie przez wieś nowych, odmiennych funkcji, odbiegających od jej tradycyjnego oblicza" [2].

Sądzę, iż w świadomości społecznej mało utrwalone jest, że wg Narodowego Spisu Powszechnego już w 1988 roku ludność rolnicza** stanowiła tylko ok. 40% ludności wiejskiej, zaś ok. 60% ludności wsi przypadało na ludność pozarolniczą. Proporcje te nadal się zmieniają, stale zwiększając udział ludności pozarolniczej w ogólnej liczbie ludności wsi.

Mamy zatem na wsi już obecnie więcej ludności pozarolniczej niż rolniczej, a problem racjonalnego i dynamicznego rozwoju działalności pozarolniczej na wsi stał się jednym z podstawowych problemów społeczno-gospodarczych obszarów wiejskich.

---

* Referat wygłoszony na konferencji "Alternatywne źródła dochodu ludności wiejskiej" w dniach 14–16.09.1994 w Trzciny k. Jasła.

** Chodzi o ludność głównie utrzymującą się z rolnictwa.

2. Problematyka działalności pozarolniczej na wsi we współczesnej nauce polskiej

---

Trzeba z uznaniem podkreślić, że ogromnie ważna w obecnym okresie problematyka działalności pozarolniczej na wsi znalazła szerokie odzwierciedlenie we współczesnych polskich badaniach naukowych. W ich wyniku powstał liczący się i poważny dorobek naukowo-badawczy, mający z jednej strony istotny walor teoretyczny i metodyczny, a z drugiej zaś strony mogący stanowić właściwy punkt wyjścia dla praktycznej działalności wdrożeniowej.

Nie mogąc — w niniejszym syntetycznym opracowaniu — odnieść się do całości tego dorobku naukowego, przytaczam w załączonym spisie bibliografii jedynie pozycje wybrane.

Zostały one opublikowane głównie w dwóch pracach zbiorowych:

- "Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich — w stronę wsi wielofunkcyjnej" pod redakcją naukową K. Duczkowskiej-Małysz, IR WIR PAN, Warszawa, 1993 [1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 15, 16, 17],
- "Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich" pod redakcją naukową K. Duczkowskiej-Małysz i M. Kłodzińskiego Fundusz Współpracy, IR WIR PAN, Wydawnictwo SGGW, Warszawa, 1993 [3, 12, 14].

W związku z opisaną powyżej sytuacją mój krótki dyskusyjny referat dotyczyć będzie tylko niektórych wybranych zagadnień dotyczących działalności pozarolniczej na wsi ze szczególnym uwzględnieniem długofalowych trendów zmian strukturalnych wsi oraz ogromnie zróżnicowanych przestrzennych aspektów rozwoju obszarów wiejskich.

3. Demograficzne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości i działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich

---

Podstawowymi cechami charakteryzującymi długofalowe zmiany struktury demograficznej Polski są:

- silny przyrost liczby ludności miejskiej (głównie w wyniku migracji ze wsi),
- niezmienna na ogół liczba ludności wiejskiej (migracja ze wsi w przybliżeniu odpowiada przyrostowi naturalnemu netto na wsi),
- zasadnicza zmiana struktury ludności wiejskiej, wyrażająca się poważnym zmniejszeniem się liczby ludności rolniczej (dawniej dominującej na wsi) i istotnym zwiększeniem się liczby ludności nierolniczej, mieszkającej na terenach wiejskich.

Tendencje te ilustruje poniższe zestawienie, dotyczące struktury demograficznej Polski w latach 1950–1990 (wg stanu na 31 XII).

Rok	Ludność ogółem mln	Ludność miejska		Ludność wiejska		Z ludności wiejskiej przypada na			
		mln	%	mln	%	ludność rolniczą		ludność nierolniczą	
						mln	%	mln	%
1950	25,0	9,2	36,9	15,8	63,1	12,3	77,9	3,5	22,1
1960	29,8	14,4	48,3	15,4	51,7	10,7	69,5	4,7	30,5
1970	32,7	17,1	52,3	15,6	47,7	9,0	57,9	6,6	42,1
1980	35,7	21,0	58,7	14,7	41,3	7,2 ^a	48,7 ^a	7,5 ^a	51,3 ^a
1990	38,2	23,6	61,8	14,6	38,2	5,7 ^b	39,3 ^b	8,9 ^b	60,7 ^b

^a = 1978, ^b = 1988.

Źródło: Rocznik Statystyczny GUS 1991. Liczby ludności rolniczej i nierolniczej w milionach osób wyliczono wg struktur procentowych, podanych w opracowaniu GUS: ludność, gospodarstwa domowe i warunki mieszkaniowe wg NSP 1978, Warszawa 1980; struktura demograficzna i społeczno-zawodowa ludności wg NSP 1988, Warszawa 1990.

W analizowanym czterdziestoleciu 1950–1990 wzrostowi ogólnej liczby ludności Polski o ok. 50% towarzyszyły: ok. 2,5-krotny wzrost liczby ludności miejskiej i niezmienna w zasadzie liczba ludności wiejskiej (spadek jej wyniósł tylko 7,5%). Struktura ludności wiejskiej uległa jednak zasadniczemu przeobrażeniu: dominująca w 1950 roku ludność rolnicza (ok. 4/5 udziału) zmniejszyła się o 6,6 mln osób i stanowiła w 1990 roku tylko 2/5 ogólnej ludności wsi, liczba ludności nierolniczej na wsi zaś wzrosła bardzo szybko, 2,5-krotnie, a więc w tempie identycznym jak ludność miejska.

Warunki panujące w latach 1990–94 i następnych procesy te jeszcze bardziej zaostrzyły: z uwagi m.in. na recesję w przemyśle uległa ograniczeniu (redukcji) migracja ze wsi do miast, nasilił się proces zwalniania z przemysłu robotników-chłopów, którzy wracają na wieś; procesy efektywnościowe w rolnictwie (patrz niżej pkt. 4) będą coraz silniej wymuszać zmniejszenie obecnej liczby ludności rolniczej itp.

Wszystkie ww. elementy wskazują na to, że liczba ludności nierolniczej na wsi (w tym zwłaszcza liczba ludności w wieku produkcyjnym) może szybko zwiększać się. W tych warunkach intensywny i dynamiczny rozwój działalności pozarolniczej na wsi może się okazać jedynym ratunkiem. W przeciwnym wypadku stanęlibyśmy w obliczu totalnego bezrobocia na obszarach wiejskich.

4. Ekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości i działalności pozarolniczej na obszarach wiejskich

---

Zgodnie z wymogami i możliwościami, jakie stwarza postęp techniczno-ekonomiczny w rolnictwie, istniejące gospodarstwa rolne muszą — również w Polsce — ulec zasadniczej i daleko idącej rekonstrukcji i modernizacji w celu podwyższenia ich ekonomicznej efektywności. Procesy te u nas ulegną obecnie zaostreniu i przyspieszeniu m.in. głównie w związku z wprowadzeniem gospodarki rynkowej oraz w związku z zamierzonym wejściem Polski do europejskich struktur gospodarczych.

Tak więc zasadnicza zmiana struktury agrarnej polskiego rolnictwa — głównie w kierunku koncentracji ziemi i stworzenia mniejszej niż dziś liczby większych obszarowo gospodarstw — jest w przyszłości nie do uniknięcia, choć obecne bariery i trudności (głównie bezrobocie) będą ten obiektywny i pożądaný proces utrudniać i opóźniać.

Już obecnie występuje w Polsce zjawisko daleko idącej polaryzacji gospodarstw rolnych. I tak np. W. Szydłowski [16] wyróżnia wśród nich 3 grupy:

pierwszą, charakteryzującą się postawą ekspansywną,

drugą nastawioną "na przetrwanie",

trzecią, zmierzającą do rezygnacji z działalności rolniczej.

Natomiast D. Gałaj [7] zalicza gospodarstwa rolne do 5 typów:

- 1) gospodarstwa podupadłe,
- 2) tradycyjne (naturalne),
- 3) umiarkowanie sprawne,
- 4) gospodarstwa o uproszczonej produkcji, dość wysokiej towarowości i dużym kapitale,
- 5) gospodarstwa wysokotowarowe i wysokokapitałowe (znajdujące się "przy końcu drogi rozwojowej od chłopa do rolnika").

Nietrudno zauważyć, że stymulowane przez przymus wzrostu ekonomicznej efektywności wymienione zmiany strukturalne polskiego rolnictwa zwalniać będą od bezpośredniej produkcji rolniczej coraz większe zasoby wolnej (nadmiernej) siły roboczej, dla których w zasadzie jedyną racjonalną alternatywę może i powinna stanowić działalność pozarolnicza na wsi, będąca siłą napędową rozwoju ekonomicznego [4] i prowadząca jednocześnie do przekształcenia wsi, dotychczas monofunkcyjnej (rolniczej), w wieś wielofunkcyjną — o wszechstronnej i zróżnicowanej strukturze demograficznej, społecznej i ekonomicznej.

5. Rodzaje działalności pozarolniczej na wsi (próba klasyfikacji)

Działalność pozarolnicza na wsi może być i jest wielokierunkowa. I tak np. T. Hunek [8] wyróżnia w niej:

- 1) dalsze przetwarzanie produktów rolnictwa,
- 2) handel (produktami żywnościowymi, materiałami do produkcji chałupniczej, materiałami budowlanymi oraz środkami produkcji dla rolnictwa),
- 3) produkcję specjalistyczną,
- 4) aktywność w dziedzinie wypoczynku po pracy,
- 5) pielęgnację krajobrazu i usługi komunalne,
- 6) wszelkie usługi i produkcję nie związane z rolnictwem.

Natomiast S. Makarski [13] akcentuje rolę pozarolniczej inicjatywy gospodarczej mieszkańców wsi m.in. w sferze pośrednictwa handlowego, usług (remontowo-budowlanych, blacharskich, kowalsko-ślusarskich, turystycznych itp.) oraz w sferze przetwórstwa rolno-spożywczego.

Uwzględniając wszystkie elementy wielofunkcyjnego rozwoju wsi (a nie tylko działalność pozarolniczą na wsi), można zaproponować następującą próbę klasyfikacji:

- I. Rolnicza działalność produkcyjna
- II. Działalność pozarolnicza, związana bezpośrednio z rolnictwem
  - a) zaopatrzenie w materiały i środki produkcji
  - b) usługi produkcyjne (m.in. mechanizacyjne, remontowo-budowlane, z zakresu ochrony roślin itp.)
  - c) skup, magazynowanie, transport i handel produktami rolnymi
  - d) przetwórstwo rolno-spożywcze
- III. Działalność pozarolnicza, nie związana bezpośrednio z rolnictwem
  - a) agroturystyka (organizacja wypoczynku, urlopów, gastronomia, hotelarstwo)
  - b) gospodarka leśna
  - c) pielęgnacja krajobrazu i ochrona środowiska
  - d) wszelkie rodzaje działalności (produkcji, usług itp.) nie związane z rolnictwem.

Wymienione rodzaje działalności wykazują ogromne zróżnicowanie w układzie przestrzennym, dostosowane do specyfiki poszczególnych obszarów wiejskich (gmin). Wyniki badań [11] pozwoliły na wyodrębnienie 5 grup gmin:

- 1) o przewadze funkcji rolniczych,
- 2) o równorzędnym udziale różnych funkcji,
- 3) o przewadze leśnictwa,
- 4) o przewadze funkcji turystyczno-wypoczynkowych,
- 5) o przewadze funkcji przemysłowych lub silnie zurbanizowane.

6. Inicjatywa i przedsiębiorczość lokalna a polityka interwencyjna państwa

---

Zastanawiając się nad podstawowymi problemami obszarów wiejskich, do których należy także rozwój działalności pozarolniczej, nie można uniknąć odpowiedzi na pytanie: kto może i powinien być inicjatorem i realizatorem tego rozwoju.

Na pierwszym miejscu należy tu zaakcentować wiodącą rolę inicjatywy lokalnej i przedsiębiorczości samych mieszkańców wsi. "Przedsiębiorczość uznawana jest często za czwarty czynnik produkcji, wyzwalający inicjatywę i zasoby aktywności intelektualnej i zaangażowania człowieka w pomnażanie dochodu, dobieranie innych czynników produkcji, a przedsiębiorca to człowiek wykazujący zdolność do odbioru impulsów rynkowych i sprawnego wdrażania innowacji"*.

R. Borowicz [1] problem zaradności i przedsiębiorczości mieszkańców wsi traktuje jako decydujący wobec szczególnych wyzwań dla obszarów wiejskich w obecnym okresie, uważając — wg mnie słusznie — że wyczerpane zostały siły industrializacji oraz urbanizacji jako czynników sprawczych zmian globalnych.

Trzeba zatem szukać **wewnętrznych** sił regionalnych i lokalnych, stwarzać warunki sprzyjające ich samoczynnej i autentycznej aktywizacji, tworzyć instytucjonalne ramy dla oddolnej inicjatywy lokalnej, w zróżnicowanych formach organizacyjnych, dostosowanych do specyfiki poszczególnych obszarów wiejskich [9, 10].

Natomiast ogólna polityka przestrzenna państwa, rozumiana jako kompleksowa polityka rozwoju obszarów wiejskich (a nie tylko jako polityka rolna), powinna przełamywać istniejące **zewnętrzne** bariery, hamujące rozwój inicjatywy oddolnej, prowadzić właściwie zregionalizowaną politykę infrastrukturalną [18].

Państwo ma jedynie popierać wiejską oddolną inicjatywę regionalną i lokalną, ale nie może jej ani dekretować, ani zastępować.

Klucz do wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, poprzez kreowanie działalności pozarolniczej na wsi, znajduje się przede wszystkim w rękach samych mieszkańców wsi.

7. Stan, możliwości i bariery przedsiębiorczości na wsi w regionie Polski Południowej

---

Południowa część Polski posiada w zakresie wsi i rolnictwa swoją określoną specyfikę, odróżniającą ją od pozostałych regionów kraju. Jeśli za podstawę ocen przyjąć makroregion południowo-wschodni, to należy stwierdzić, iż wykazuje on wyższą od średniej krajowej gęstość zaludnienia na 1 km², charakteryzując się przy

---

* Podręczny Słownik Ekonomiczny pod red. Z. Dowgiałło, 1992 (cytuję za E. Wieteska [17]).

tym najmniejszą w skali kraju wartością wskaźnika urbanizacji. W 1990 roku aż 54% ludności makroregionu stanowiła ludność wiejska (3,2 mln osób, tj. 22,1% ludności wiejskiej Polski). Struktura agrarna rolnictwa makroregionu jest ogromnie rozproszona (średnia powierzchnia 1 gospodarstwa indywidualnego w tym makroregionie wynosi 3,8 ha, a w Polsce 6,3 ha), przeważają tu małe gospodarstwa dwuzawodowe. Zasoby pracy w tutejszym rolnictwie są nadmierne, świadczą o istnieniu zarówno utajonego, jak i jawnego bezrobocia, które w związku z ogólną recesją i zwalnianiem z przemysłu w pierwszym rządzie robotników-chłopów nadal niebezpiecznie — właśnie w tym makroregionie — się powiększa. Stanowi to szczególne wyzwanie pod adresem rozwoju przedsiębiorczości i działalności pozarolniczej na wsi na terenie Polski Południowej.

Główne bariery rozwoju przedsiębiorczości w tym regionie stanowią: niekorzystna struktura agrarna, niedobory infrastrukturalne oraz poważny brak kapitałów. Natomiast wśród szans i możliwości należy m.in. wymienić rozwój drobnego przetwórstwa rolno-spożywczego, handlu i usług, bardzo korzystne perspektywy turystyki, w tym agroturystyki, oraz wykorzystanie ogromnych zasobów lokalnej wiejskiej siły roboczej do rozwoju produkcji pracochłonnej w kierunkach potrzebnych na rynku (krajowym i zagranicznym).

Jestem przekonany, że nasza konferencja naukowo-techniczna, organizowana wspólnie przez Małopolskie Stowarzyszenie Doradztwa Rolniczego, Akademię Rolniczą w Krakowie, Wojewodę Krośnieńskiego i Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Iwoniczu, wniesie istotny wkład do rozwoju przedsiębiorczości i działalności pozarolniczej na wsi w regionie Polski Południowej.

8. Uwagi końcowe

Przyspieszenie działalności pozarolniczej na wsi, będącej warunkiem i istotą wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, jest obecnie w Polsce nakazem chwili i stanowi jednocześnie podstawowe wyzwanie naszych czasów, tj. przełomu XX i XXI wieku.

Wydaje się, że dzisiaj szczególne znaczenie w tym zakresie ma dla obszarów wiejskich jak najbardziej powszechne wdrażanie licznych pomysłów i inicjatywy do praktyki. Na tym tle rośnie rola Ośrodków Doradztwa Rolniczego, które — poza problematyką typowo rolniczą — powinny w coraz szerszym stopniu propagować kompleksowe doradztwo zarówno w dziedzinie działalności rolniczej, jak i pozarolniczej. Działalność pozarolnicza na wsi to wielka nasza szansa i nadzieja, która musi być właściwie wykorzystana.

Natomiast największym niebezpieczeństwem, którego trzeba unikać, jest apatia i bierność, wynikająca m.in. z postaw społecznych i kryzysogennych struktur, które zwłaszcza po przekroczeniu "progu degradacji" mogą powodować regres i upadek określonych obszarów wiejskich.

Dlatego nie wolno petryfikować starych, kryzysogennych struktur społeczno-gospodarczych, lecz trzeba — wspólnymi siłami — dokonywać ich przebudowy w kierunku struktur efektywnych, generujących postęp.

Literatura

- [1] Borowicz R. 1993. Wyzwania nowych czasów "Bądź przedsiębiorczy", "Radź sobie sam", czy można mówić o syndromie wiejskim? (A).
- [2] Duczkowska-Małysz K. 1993. Wstęp (A).
- [3] Duczkowska-Małysz K. 1993. Uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości. (B)
- [4] Duczkowska-Małysz K., Duczkowska-Piasecka M. 1993. Pozarolnicze przedsięwzięcia gospodarcze na obszarze gminy. (A)
- [5] Duczkowska-Małysz K., Duczkowska-Piasecka M. 1993. Refleksje końcowe i wnioski. (A)
- [6] Duczkowska-Małysz K., Małysz J. 1993. Mikroekonomiczne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości. (A)
- [7] Gałaj D. 1993. Przedsiębiorczość jako czynnik przeobrażeń gospodarstw chłopskich. (A)
- [8] Hunek T. 1993. Makroekonomiczne uwarunkowania rozwoju "small businessu" na terenach wiejskich. (A)
- [9] Kamiński W. 1992. Podstawowe problemy obszarów wiejskich (referat dyskusyjny). *Postępy Nauk Rolniczych* 1.
- [10] Kamiński W. 1993. Rolnictwo — przestrzeń — 1980–1990–2000 (podstawowe pytania i dylematy), Projekt badawczy KBN Nr 5 0281 91 01, Warszawa.
- [11] Kamiński W. 1993. Rolnictwo i gospodarka żywnościowa w ujęciu przestrzennym 1980–1990–2000, Synteza. *Postępy Nauk Rolniczych* 4.
- [12] Kłodziński M., Rosner A. 1993. Przekształcenia w rolnictwie jako wyraz przedsiębiorczości. (B)
- [13] Makarski S. 1994. Adaptacja gospodarki chłopskiej i jej otoczenia do warunków rynkowych. IRWIR PAN, Warszawa.
- [14] Okuniewski J. 1993. Ważniejsze wyniki i wnioski. (B)
- [15] Rosner A. 1993. Demograficzne uwarunkowania rozwoju przedsiębiorczości na terenach wiejskich. (A)
- [16] Szydłowski W. 1993. Przekształcenia w indywidualnych gospodarstwach rolnych jako wyraz przedsiębiorczości. (A)
- [17] Wieteska E. 1993. Rola doradztwa w przekształcaniu gospodarstw rolnych. (A)
- [18] Zawadzki W. 1994. Pozarolnicze kierunki rozwoju wsi. IERiGŻ, Warszawa.

Uwaga:

- (A) — opublikowano w pracy zbiorowej pod redakcją naukową K. Duczkowskiej-Małysz: "Przedsiębiorczość na obszarach wiejskich — w stronę wsi wielofunkcyjnej". IRWIR PAN, Warszawa, 1993.
- (B) — opublikowano w pracy zbiorowej pod redakcją naukową K. Duczkowskiej-Małysz i M. Kłodzińskiego: "Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich". Fundusz Współpracy, IRWIR PAN, Wydawnictwo SGGW, 1993.

Non-agricultural activity in rural areas

Summary

The non-agricultural activity development in rural areas is one of the most important problems of Polish economy now and in the future.

During the period 1950–1990 the radical changes in the structure of rural population in Poland have been observed. The agricultural population has decreased from 12.3 millions (1950) to 5.7 millions (1990) and the non-agricultural population in rural areas has increased from 3.5 millions (1950) to 8.9 millions (1990). The rural areas, one-sided (agricultural) in the past, have become multifunctional and the non-agricultural activity in rural areas is now one of the key factors of development and progress.

The classification of different types of this activity has been presented. Also specific problems of rural areas in Southern Poland have been discussed.